

BAKÜ KIZ KALESİ

Yüksel SAYAN*

Bakü'de 'İçerişehir' denilen eski yerleşim merkezinin güneydoğusunda büyük bir kule dikkati çeker. Kız Kalesi adı verilen bu anıt yapı; silindirik, yüksek bir kule ile ona ekli duvar bölümlerinden oluşmaktadır. Bakü'nün adeta sembolü haline gelen ve eski kentin silüetine önemli bir katkı sağlayan Kız Kalesi,¹ bugün denizden ayrı bir konumda bulunmakla birlikte, özgününde Hazar Denizi'nin kıyısında yapılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu konumunu koruyan eser,² daha sonraları deniz seviyesindeki düşme ve yapılan dolgular sonucunda Hazar'dan kopmuştur (Res.1).

Eğimli bir alanda, kayalık zemin üzerine kurulmuş olan yapının silindirik kule bölümü 29,7m yüksekliğindedir. Kireç taşından, kireç harcı kullanılarak inşa edilen eserin dış duvarlarında farklı örgü tekniklerinin uygulandığı görülmektedir. Kulenin duvar kalınlığı, alt kısımda (13,7m'ye kadar) 5m iken, üst bölümde 4m'dir. Kalın duvar yüzeylerinde, düzgün kesme taşın yalnızca dış kaplama amacıyla kullanıldığı, buna karşılık iç kısımların moloz taş ve kerpiç dolguyla inşa edildiği anlaşılmaktadır. 16,5m çapındaki silindirik kulenin dış cephe kaplaması üç ayrı örgü sistemine sahiptir. Moloz taşla örülmüş olan temel kısmının üzerinde, 13,7m yüksekliğe kadar olan bölümün cepheleri kesme taş kaplamalarla düz bir örgü şeklinde yükselirken, bunun üst kısmı taş sıralarının aynı hizada olmak kaydıyla, birerli nöbetleşe içeri çekilmesi ve dışarı çıkıntı yapacak biçimde

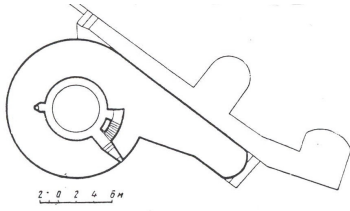
---

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

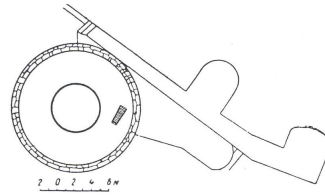
¹ Orta Asya'da, Anadolu'da ve Kafkaslar'da bu adı taşıyan pek çok kale ve kule yapısı vardır. Bu yapılara "Kız Kalesi" veya "Kız Kulesi" denilmesiyle ilgili anlatılan pek çok halk efsanesi bulunmaktadır. Bakü Kız Kalesi'ne ilişkin efsaneler için bk. A. Araslı, "Bakü'deki Kız Kalesi Efsanesi ve Bunu Destanlaştıran Büyük Azeri Şairi Cafer Cabbarlı", *Türk Kültürü*, S.IX, Ankara, 1971, s.59-73; E. Ahundov, *Azerbaycan Halk Yazın Örnekleri*, Ankara, 1978, s.415-417; T. Baykara, *Kız Kulesi Efsaneden Tarihi Gerçeğe*, Ankara, 2004, s.24-28; F. Yiğit, "Kız Kulesi mi? Kızıl Kule mi?", *Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri*, 1996, s.371-372.

² Z.Validi, "Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S.2, İstanbul, 1932, s.74; Z. A. Saray, "Azerbaycan Güzel Sanatları Hakkında", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S.35-36, İstanbul, 1934, s.394; Ş.S. Fatullayev-Figarov, *Arhitekturmaya Entsiklopediya Baku*, Baku-Ankara, 1998, s.112.

yerleştirilmesiyle oluşturulmuş kuşaklarla hareketlendirilmiştir. Kulenin ön üst bölümü bu kısımdan farklı olarak iki enli kuşak şeklindedir. Yalnız bu bölümün özgününde, bölgedeki diğer kale ve kule yapılarındaki gibi dışa taşkın dişler şeklinde yapılmış olduğu, fakat onarımlar sonucunda bugünkü şeklini aldığı tahmin edilmektedir (Res. 2).

Şek.1- Bakü Kız Kalesi planı ve batıdan cephe görünüşü (Hüseynov)

Şek.2- Bakü Kız Kalesi'nin yatay ve dikey kesiti (Hüseynov)

İçten 8 katlı olan kulenin, her bir katında üzeri kubbeli tek mekân bulunmaktadır. Birinci katın zeminden yüksekliği 3m iken, üst katların her birinin yüksekliği 2,5m'dir. Kuledeki bu iç mekânların doğrudan dışarıya açıklığı bulunmamakta, yalnız küçük mazgal delikleriyle aydınlanan girişlerinden az da olsa ışık almaktadırlar. Aşağı yukarı 200 kişiyi alabileceği düşünülen bu mekânlar, günümüzde çeşitli savaş aletlerinin sergilendiği bir müzeye dönüştürülmüştür. Ancak, yeterince ışık almadığından içeride ağır ve loş bir mekân

Bakü Kız Kalesi

etkisi hakimdir.³ Katlar arasındaki bağlantı, ikinci kattan başlayarak güneydoğu taraftaki duvarın içinden yükselen döner merdivenlerle sağlanmıştır. Güvenlik sebebiyle, kuzey tarafta zeminden yüksekçe tutulan giriş kapısına vaktiyle ahşap veya urgandan yapılan seyyar merdivenle çıkıldığı, aynı şekilde 1. ve 2. katlar arasındaki bağlantının da bu türden seyyar merdivenlerle sağlandığı anlaşılmaktadır (Şek.1-2). Yapının duvarları içine yerleştirilmiş halde, boru şeklinde bazı künklere rastlanmıştır. İşlevi tam olarak anlaşılamamışsa da bunların kulede, içten katlar arası haberleşmeyi sağlayan unsurlar oldukları düşünülmektedir.⁴

Kulenin içinde, ağız üçüncü kata açılan 21m derinliğinde bir kuyu bulunmaktadır. Bundan başka, kuzeybatı tarafta Han Sarayı (Şirvanşahlar Sarayı) ve Bakü Kalesi'nin Şah Abbas kapısına uzanan yer altı yolları olduğu da bazı yayınlarda belirtilmektedir.⁵

Dışta ve içte sade olan yapıda, dış cepheye hareket kazandıran taş işçiliğinden başka kayda değer mimari süsleme unsuru görülmemektedir. Böylesine anıtsal bir yapıda, özgününde var olan bir kısım bezemelerin günümüze gelememiş olma ihtimali de düşünülebilir. Ancak, mevcut şekliyle dış cephede yapının yüksekliğini bölerek ona estetik görünüş kazandıran taş örgü sistemi, kulenin yegane süslemesi durumundadır (Res.1-3).

Kulenin batı tarafında, cephenin 14m yüksekliğindeki kısmına, tek taş halinde kuffi kitabe yerleştirilmiştir (Res.3-4). Günümüzde bazı harfleri okunamayacak kadar tahrip olmuş bu kitabenin okunuşunda da sorunlar vardır. Kitabenin araştırmacılar tarafından şu şekilde okunmuş metni⁶ bilim çevrelerinde genel kabul görmektedir:

قله مسعود بن داود⁷

Arapça yazılmış olan bu kitabe metni kimi yayınlarda, “Davud’un oğlu Mesud’un kulesi (veya kalesi)” şeklinde tercüme edilmiştir.⁸ Harflerin fazlaca tahrip olmasından bugün kitabenin eksiksiz olarak okunması pek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte, mevcut harflerden ve yapılan incelemelerden, bu okumanın da eksik veya yanlış olduğu

³ Günümüzde bu mekânlar elektrik lambalarıyla aydınlatılmaktadır.

⁴ R. Efendi, *Azerbaycan İncisanatı*, Bakı, 2001, s.50.

⁵ Z.A. Saray, *ay. mak.*, s.394; M. Hüseyinov, L. Britanitskiy, A. Salamzade, *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, Moskva, 1963, s. 65. Yapıdaki incelemelerimiz esnasında bu geçitleri görme imkanımız olmamıştır.

⁶ Eserin kitabesi ilk olarak XIX. yüzyılın ortalarında Rus şarkiyatçısı Hanikov tarafından okunup yayımlanmıştır (*Trudi Vost. Otd.* II, s. 173-176). Daha sonraki araştırmacıların, belki harflerin zamanla daha çok tahrip olması sebebiyle bu ilk okuma şeklini aynen aldıkları anlaşılmaktadır.

⁷ M. S. Neymat, *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaycana*, Baku, 1991, s.41.

⁸ M. S. Neymat, *ay.yer.*

anlaşılmaktadır. Ki, kitabenin başındaki ibareyi “kale” veya “kule” biçiminde okumanın Arapça’da yapıya ilişkin bir anlam ifade etmediği⁹ de görülmektedir. Kesin bir iddiada bulunmak doğru olmasa da, mevcut harfleri ve yapının içten kubbeli bölümlerden oluşmasını göz önüne alarak, muhtemelen bunun “Kubbe’tü Mesud bin Davud” şeklinde okunmasının daha doğru ve anlamlı olabileceğini söyleyebiliriz.

Yapının inşa tarihi (ki buna dönemi demek daha doğru olur) ile işlevi konusu da oldukça tartışmalıdır. Kulenin taş örgüsündeki ve duvar kalınlığındaki farklılık, onun iki ayrı dönemde inşa edildiği görüşünü de beraberinde getirmiştir. Bunun için yapının inşasına ilişkin pek çok görüş ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden yola çıkılarak; yapının değil tarihini, dönemini bile saptamak güçtür. Yukarıda sözünü ettiğimiz kitabe de ne yazık ki eserin tarihini aydınlatmak için yeterli olmamıştır. Söz konusu kitabenin yazı üslubundan ve metninde geçen isimden hareketle, XII. yüzyıldan kalmış olduğu genellikle kabul edilmekle birlikte, çoğu araştırmacı yapının kitabeden çok daha eski olduğunu ve bunun kuleye o dönemde yerleştirilmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir.¹⁰ Bunların bir kısmı, yapının Sümerler zamanında inşa edilmiş bir ‘zigurat’ olabileceğini belirtirken¹¹ kimileri de İslam öncesi döneme mal ederek, Sasaniler döneminden (VI-VII. yüzyıllar) kaldığını ileri sürmekte ve düz duvar örgülü alt bölümün ise M.Ö. VII-VI. yüzyıllarda yapılmış olduğunu söylemektedirler.¹² Bunlardan farklı olarak tarihçiler, 1192’de Şirvanşahların başkenti Şamahı’da meydana gelen büyük depremler sonucunda, Bakü’nün Şirvanşahların yeni başkenti olduğunu ve Şirvanşah Ahsitan’ın şehir surlarından başka, Kız Kalesi’ni de yaptırdığını belirtmektedirler.¹³ Ayrıca, Kız Kalesi’ni sehven İlhanlı Olcaytu zamanına verenler¹⁴ olmuşa da bu görüş bilim çevrelerinde pek kabul görmemiştir.

Kulenin Türk döneminden çok daha önceleri yapılmış olduğunu ileri süren kimi araştırmacılar, yapıdaki kitabenin bölgede hüküm süren Şirvanşahlar’ın, XII-XIII. yüzyıl

⁹ “كَلْبَة” sözcüğü Arapça’da “dedi” anlamındadır. Bazı kitabelerde sözcüğün bu anlamıyla kullanıldığı görülür. Ancak bu, devam eden veya daha önceden kaydedilen bir sözle ilgilidir. Buradaki ibareyi “كَلْبَة” şeklinde okumak gerekirse, bundan önce, ya da mevcut kitabenin devamında başka bir söz veya ifadenin bulunması gerektiğini düşünmek durumundayız.

¹⁰ Hanikov bu kitabede adı geçen Davud’un Muhammed Selçukî’nin oğlu olduğunu ve 1136’da Tebriz’de vefat ettiğini ileri sürmektedir (*Turudı Vost. Otd.* II, s. 173-176); A.Z.Validi, *ay. mak.*, s.75; Z.A. Saray, *age.*, s.394.

¹¹ C. Gıyasi, *Nizami Dövrü Me’marlık Abideleri*, Bakı, 1991, s.162.

¹² Ş.S. Fatullayev-Figarov, *a.g.e.*, s.109-112.

¹³ *Azerbaycan Tarihi* (Editörler: Z.M. Bunyadov ve Y.B. Yusufov), C.I, Bakı, 1994, s.297.

¹⁴ Z.Validi, Zeynalıoğlu’nun Azerbaycan Tarihine ait eserinde (s.81) oryantalist Berezin’in hatasına atfen Kız Kalesi’ni Olcaytu zamanına ait eser listesinde (*Puteşestvie po severnoy-Persii*, II, priloj., 65) gösterdiğini belirtmektedir (Z.Validi, *ay. mak.*, s.75).

Bakü Kız Kalesi

diğer Azerbaycan yapılarındaki kitabe geleneğine uymayacak ölçüde basit kaldığını ve eserin anıtsallığıyla uyuşmadığını söylemekte bunun buraya sonradan konulmuş olabileceğini iddia etmektedirler.¹⁵ Fakat böyle bir yaklaşım, tek başına kitabenin yapıya sonradan iliştiirmiş bir unsur olduğunu gösterecek ölçüde bilimsel bir kanıt ortaya koymadığı gibi, eserin kitabeden daha eski dönemlere ait olduğuna da işaret etmez. Ayrıca kitabe ile cephede kaplama için kullanılan taşlar arasında da bir doku ve nitelik farkı görülmemektedir. Ki bu da yukarıdaki iddiaları belli ölçüde çürütmektedir. Diğer yandan, bu kitabenin üst kısmına yerleştirilmiş başka bir kitabenin (ya da arma niteliğindeki bir unsurun?) varlığı buradaki taşın yapısından tespit edilebilmektedir. Ancak, bunun bilinmeyen bir sebeple sonraki dönemlerde traşlanarak tamamen silindiği anlaşılmaktadır. Tek taş halindeki bu bölümün, cephenin dış yüzeyinden daha alçakta kalmış olması da bunu ortaya koymaktadır.¹⁶ Yapıya ve kitabesine yer veren araştırmacıların bunu fark etmediklerini ve böyle bir olasılığı değerlendirmediklerini de belirtmekte yarar vardır (Res. 4).

Kitabede adı geçen Mes'ud bin Davud'un, eserin banisi mi; yoksa sanatçısı mı olduğunu söylemek mümkün değildir. Araştırmacılar her ikisinin de olabileceğini belirtmişlerdir. Fakat ne olursa olsun, sonuçta bu kitabenin eserin inşasıyla doğrudan ilgili özgün bir ipucu olduğunu söyleyebiliriz. Bilim çevrelerinde kitabenin XII. yüzyıldan kaldığı görüşünün hakim olduğunu yukarıda söylemiştik. Kimi araştırmacılar, yapının ilk dört katının daha eski, üst bölümlerin ise XII. yüzyılda yapılmış olduğunu belirten J. Aleksandroviç'in görüşünü benimseyip tekrarlamakla birlikte,¹⁷ bölgenin tarihsel olayları ve

---

¹⁵ C. Gıyasi, *a.g.e.*, s.163; Ahundov bu kitabenin bir tamir sırasında rasgele buraya konulmuş bir mezar kitabesi olduğunu iddia etmektedir (D.A. Ahundov, *Arhitektura Drevnego i Ranne-Srednevekovogo Azerbaycana*, Baku, 1986, s.78). Ancak böyle bir görüşün bilimsel bir dayanağı bulunmadığı gibi açıklayıcı mantığı da yoktur.

¹⁶ Eskiden var olduğunu düşündüğümüz böyle bir kitabenin (veya armanın?) hangi dönemde ve ne maksatla kaldırılıp yok edildiği konusunda bir tahminde bulunmak güçtür. Ancak, tarihte özellikle belli semboller ifade eden armaların veya ifadelerin, daha sonraki dönemlerde çeşitli sebeplerle silinip kaldırılarak, yerine yenilerinin konulduğunu, ya da boş bırakıldığını gösteren başka örnekler vardır. Sözgelimi, Türkiye'de Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yılı anısına yaptırılan İzmir Saat Kulesi (1902)'nin cephelerine işlenmiş olan Osmanlı armaları ve Sultan II. Abdülhamid'in tuğrası, 15 Haziran 1927'de çıkarılan "milli ve resmi binalarda bulunan tuğra ve methiyelerin kaldırılması" hakkındaki yasa gereği kaldırılmış ve yerlerine ay-yıldız kabartması işlenmiştir (H. Acun, *Anadolu Saat Kuleleri*, Ankara,1994, s.26; İ.K. Ersoy, "İzmir Saat Kulesi," *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IV, İzmir, 2000, s.279). Benzer şekilde, bu yapıda bulunan bir arma ya da ifadenin herhangi bir sebeple yok edildiğini düşünmek de mümkündür.

¹⁷ J. Aleksandroviç – Nasifi, "Deviç'ya başniya v Baku", *Izvestiya Azkomstaris*, S.3, Baku,1927, s.160; D.A. Ahundov, *a.g.e.*, s.82.

Bakü'nün tarihi¹⁸ de göz önünde bulundurularak yapının XII. yüzyılın sonlarında inşa ettirilmiş olması gerektiğini düşünebiliriz. X-XI. yüzyıllarda Bakü'den söz eden seyyahların böylesine dikkat çekici bir yapıdan hiç bahsetmemiş¹⁹ olması da bu görüşümüzü desteklemektedir.

Özgün bir mimari kuruluşa sahip Kız Kalesi'nin, tarihi ve banisi gibi işlevi de tam olarak aydınlatılamamıştır. Bu konuda da araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ancak, bunun haberleşme ve savunma amaçlı bir gözetleme kulesi olması yanında, denizcilere yol gösteren bir çeşit deniz feneri işlevini de yapmış olabileceği görüşü akla yatkındır. Bakü'nün tarihi geçmişinde Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ne açıldığı en önemli liman yerleşmesi olmasından da hareketle, Kız Kalesi'nin deniz taşımacılığına ilişkin bir işlev yüklenmesi mümkündür. Belki böyle bir yapının birden fazla işlev için yaptırılmış olduğunu düşünmek de doğrudur. Bu kulenin çok eski dönemlerde yapılmış bir ateşgede (zigurat) olduğu görüşü²⁰ ise pek tutarlı görünmemektedir.

Genel anlamda kuleler bağımsız olarak yapıldıkları gibi, bir mimari kuruluşun parçası olarak da inşa edilmişlerdir. Bunlar belli işlevlerinin yanı sıra, daima bir güç ve hükümdarlık simgesi²¹ de olmuştur. Orta Asya'da kule geleneğinin oldukça gerilere giden bir geçmişi vardır. Çoğu dini ve astrolojik işlevli olan bu kulelerin bir kısmının askeri mahiyette olduğu ve haberleşmede kullanıldığı bilinmektedir.²² Burada olduğu gibi, başka çevrelerde de kuleler eski devirlerden beri çeşitli amaçlarla inşa edilmişlerdir. Savunma, haberleşme, gözetleme ve fener işlevli kuleler²³ bunların en yaygın olanlarıdır. Haberleşme ve gözetleme kulelerinin diğer kule yapılarından biraz farklı bir mimari kuruluşa sahip

¹⁸ Yaygın şekilde çok eski bir yerleşim yeri olduğunun söylenmesi ve kimi X. yüzyıl tarih kaynaklarında adından şehir olarak söz edilmesine rağmen (Makdisî, *Ahsanü't-tekasim*, Leiden, 1967, s.374; İstahrî, *Mesalik'ül Memalik*, Leiden, 1967, s.190; Y. Gözelova, "Bakının İktisadi Elageleri IX-X Asr Arab Menbelerinde", *Azerbaycanın Beynelhalg Çohtaraflı Garşılığlı Elagalarında Bakının Rolü, Üçüncü Bakı Beynelhalk Sempozyumu* - Baku, 1997, s.222-223), Bakü'nün ancak XII. yüzyılın sonlarında Şirvanşahların başkenti olması ile önem kazanmaya ve gelişmeye başladığı görülür; D. Dursun, "Bakü", *TDV, İslâm Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s.550-551.

¹⁹ C. Gıyasî, *ay.yer.*; Bu dönem kaynakların bir derlemesi için bk. Y. Gözelova, *a.g.m.*, s.221-224.

²⁰ D.A. Ahundov, *a.g.e.*, s.79; Ş.S. Fatullayev-Figarov, *a.g.e.*, s.109-112.

²¹ S. Ögel, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul, 1986, s.71.

²² Orta Asya'daki kuleler hakkında daha geniş bilgi için bk. E. Esin, "Türk Minaresinin Orta Asyadaki Öncüleri Hakkında", *Atatürk Üniversitesi Araştırma Dergisi (Gabriel Özel Sayısı)*, Ankara, 1978, s.104-147; Makalenin sonunda ayrıca konuya ilişkin bir bibliyografya da bulunmaktadır (bk. *Ay.mak.* s.127-133).

²³ Geniş bilgi için bkz.C.E. Arseven, "Kule", *Sanat Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul, 1983, s.1163-1167.

Bakü Kız Kalesi

oldukları anlaşılmaktadır. Memleketin herhangi bir düşman işgaline uğraması karşısında, bu kulelerde ateş yakılmak ve böylece birbirlerine haber vermek suretiyle hükümdar ve halk durumdan haberdar edilirdi. ‘Ateş kulesi’ de denilen bu yapıların içinde her zaman bekleyen nöbetçiler bulunurdu.²⁴ Bu tür yapıların Avrupa ülkelerinde, Kafkasya’da Dağıstan ve Gürcistan’da örnekleri bulunmaktadır.²⁵ Bu bağlamda, Azerbaycan’da böyle bir haberleşme sisteminin yaygın biçimde kullanıldığını gösteren kule yapılarından bazıları günümüze gelebilmiştir. Azerbaycan’da “kasır” olarak adlandırılan küçük birer kale niteliğindeki bu yapılardan Abşeron yarımadasında, Merdakan ve Nardaran köylerinde bulunanlar oldukça ilginçtir. Belli güzergahlar doğrultusunda, XII-XV. yüzyıllarda inşa edilen bu kulelerin genel kuruluşları; ortada dikdörtgen veya dairevi yüksek bir kule ile onu kuşatan sur duvarından oluşmaktadır. Kuleler içten birkaç katlı olarak tasarlanmışlardır. Merdakan’da bulunan ve “Büyük Merdakan Kalası” olarak adlandırılan beş katlı kule, inşa kitabesindeki 1187 tarihi ile bunların en eskisidir. Onun görülebileceği bir mesafede bulunan diğer kule yapısı (Küçük Merdakan Kalası) ise 1232 tarihlidir. Silindirik formlu bu kulenin etrafı Büyük Merdakan Kalası’nda olduğu gibi dikdörtgen bir surla çevrilidir. Nardaran’da bulunan kule yapısı da bunun bir benzeridir.²⁶ Bunlardan başka, bugün Hazar Denizi suları altında kalmış olan 1232-34 tarihli Bayıl Kasrı (Kalesi)’nda da bu tarz kulelerin varlığı, yapılan kazılarla tespit edilmiştir. Kız Kalesi işlev ve genel kuruluş itibariyle daha büyük oluşu ve kendine has mimari karakteristikleriyle diğerlerinden ayrılır. Ancak, D.A. Ahundov’un Bayıl Kasrı (Kalesi)’na ilişkin yapmış olduğu restitüsyon denemesinde iki kulenin Kız Kalesi’ne yakın benzerliği dikkat çekicidir.²⁷ Yine Aynı araştırmacı tarafından çizilen harap vaziyetteki Çırah Kala’nın restitüsyonunda da buradaki yüksek kulenin Kız Kalesi’ne benzer bir cephe düzenine sahip olduğu görülmektedir.²⁸ Verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi, bu tür kule yapıların XII. yüzyılın sonlarından itibaren yörede yaygınlaşmış olması, Kız Kalesi’nin de bu sistemin önemli bir parçası olarak XII. yüzyılın sonlarında yapılmış olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Bütün bu yapıların savunmaya yönelik gözetleme ve haberleşme işlevi gördükleri bilinmektedir. Tarihi kayıtlardan öğrenildiğine göre, denizden gelen herhangi bir tehlike esnasında bu kulelerin üstünde petrol (petrol) yakılarak tehlike çevrede yaşayan halka ve bir sonraki kuleye iletilir, aynı şekilde diğer kule de durumu başkalarına bildirirdi. Böylece,

²⁴ Ay.yer, s.1165,1166; C.E. Arseven, “Ateş Kulesi”, *Sanat Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul, 1983, s.125.

²⁵ F. Aliyev, “Bakı-Abşeron İstihkam Tikintileri”, *Azerbaycanın Beynelhalg Çohtarafli Garşılıqlı Elagalarında Bakının Rolü, Üçüncü Bakı Beynelhalk Sempozyumu* - Baku, 1997,s.274.

²⁶ Bu yapıların plan ve resimleri için ayrıca bk. C. Gıyasi, *a.g.e.*, şek.no: 109-114.

²⁷ Bk. D.A. Ahundov, *a.g.e.*, s.75.

²⁸ Bk. D.A. Ahundov, *a.g.e.*, s.57.

ülkeye herhangi bir saldırı tehlikesi karşısında, bir çeşit alarm verilerek çok kısa sürede haber hükümdara ulaştırılır ve bölge halkı da durumdan haberdar edilirdi. XII. yüzyılın sonlarında Şirvanşahların başşehri olan Bakü²⁹ ülkenin savunmasına yönelik böyle bir haberleşme sisteminin de doğal olarak merkezi konumundaydı. O dönemde, bu amaçla yaptırıldığını düşündüğümüz Kız Kalesi de böyle bir haberleşme ağında merkez kule görevi görüyor olmalıydı.

Azerbaycan'daki bu haberleşme kuleleri ile, Anadolu'daki kimi kuleler arasında ilk bakışta bir ilişki kurmak mümkünse de bunların daha farklı tasarımlara sahip oldukları görülmektedir. Örneğin, konum ve kimi işlevleri bakımından Bakü Kız Kalesi ile, Alanya'da Alaadin Keykubad devrinde yaptırılmış olan Kızıl Kule (1226) arasında bir benzerlikten söz edilse bile, plan tasarımları büyük ölçüde farklıdır. Aynı şekilde 1208'de Artuklu Sultanı Melik Salih Mahmud'un bizzat çizimini yaptığı Diyarbakır'daki Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burcu da anıtsallıkları itibarıyla Kız Kalesi'ni andırmaktadır. Ancak iç tasarımları ile büyük ölçüde ondan ayrılırlar. Osmanlı döneminde Fatih'in İstanbul'da fetihten kısa bir süre önce (1452) yaptırttığı Rumeli Hisarı'ndaki büyük silindirik kuleler ise, bire bir olmasa da çok katlı oluşları ve anıtsal dış görünüşleri itibarıyla ilk bakışta Bakü Kız Kalesi ile ortak kaynaktan beslenen bir mimari geleneğin karakteristiklerini yansıtmaktadırlar. Yine XV. yüzyılda Cenevizler tarafından yaptırılan, fakat daha sonraki onarımlarla bir Türk mimarisi karakterinde şekillenmiş olan Galata Kulesi³⁰ de içte çok katlı tasarımı ve dış cephesinin belli bir seviye kadar az sayıda açıklığa sahip olması gibi özellikleriyle Bakü Kız Kalesi'ni çağrıştırmaktadır. Bununla birlikte, Bakü Kız Kalesi'ni tipolojik anlamda bunlardan ayrı; fakat sözünü ettiğimiz Kafkaslar'daki diğer örneklerle aynı grupta ele alarak, kendine özgü bir eser olarak değerlendirmenin daha doğru olacağını düşünüyoruz.

Bakü Kız Kale'sinin çevresinde yapılan kazılar, bugünkü mevcut şehir dokusu altında kalmış, bir Ortaçağ yerleşmesinin varlığını ortaya koymuştur. Ancak kuleyle doğrudan bağlantısı olan bir sur duvarına rastlanmamıştır. Bununla birlikte, Kız Kalesi'nin küçük bir sur duvarıyla çevrili olduğunu gösteren çizim denemeleri vardır. Abşeron yarımadasındaki diğer örneklerin de etrafının ayrıca yüksek birer duvarla çevrili olduğu göz önünde bulundurulursa, bu şekilde bir duvarın burada da varlığı düşünülebilir. Ancak, Ahundov'un³¹ yaptığı böyle bir restitüsyon denemesinde (Şek. 3), kulenin silindirik bölümüne eklenen duvar kısmı anlamsız kalmaktadır. Araştırmacılar, deniz yönündeki bu duvarın, dalgakıran ya da hazine bölümü olduğunu; hatta herhangi bir müdafaa esnasında ek

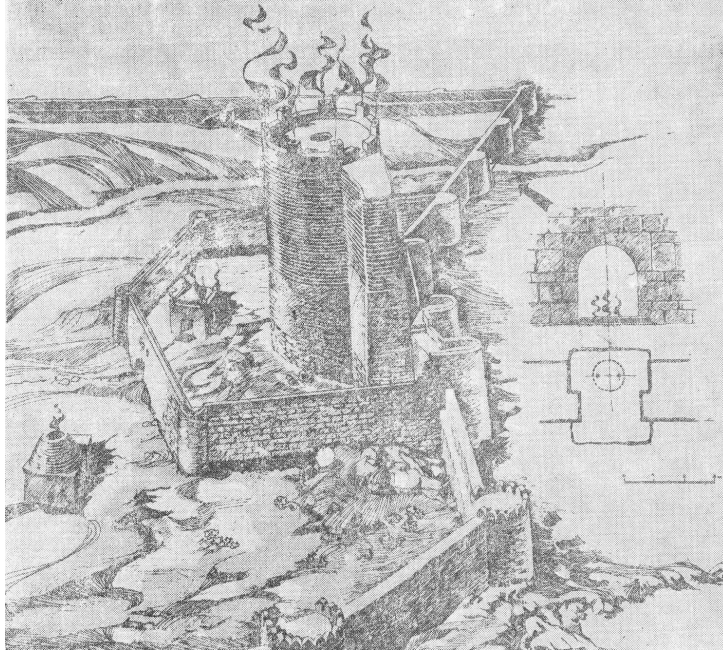
²⁹ F. Aliyev, *ay. mak.* s.272; *Azerbaycan Tarihi*, ay. yer; D. Dursun, *ay.mak.*, s.550.

³⁰ S.Eyice, "Galata Kulesi", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul, 1996, s.313-316.

³¹ D.A. Ahundov, *a.g.e.*, s.79-80.

Bakü Kız Kalesi

Şek.3- Bakü Kız Kalesi'nin durumuna ilişkin bir restitüsyon denemesi (D.A. Ahundov)

savunma yeri olabileceğini belirtmişlerdir.³² Daha önceleri kulenin deniz kenarında yer aldığı bilindiğinden bunun bir çeşit dalgakıran olduğunu ve kuleyi güçlü deniz dalgalarına karşı koruduğunu düşünmek akla yatkın gelmektedir.

XIX. yüzyılda Ruslar yapının üst kısmını onararak, üzerine bir deniz feneri koymuş ve kuleyi bu amaçla kullanmışlardır.³³ 1960'larda tekrar onarım görmüş olan eser, günümüzde sağlam durumdadır. Eski Bakü'nün geçmişinden önemli bir hatıra olan bu yapı, halen ziyarete açık, küçük bir müze olarak kullanılmaktadır.

³² C. Gıyasi, *a.g.e.s.*163.

³³ Z.A. Saray, *ay. mak.*, s.394.

Özet

Bakü’de ‘İçerişehir’ denilen eski yerleşim merkezinin güneydoğusunda bulunan Kız Kalesi; silindirik, yüksek bir kule ile ona ekli duvar bölümlerinden ibaret bir yapıdır. Dışta ve içte sade olan yapıda, dış cepheye hareket kazandıran taş işçiliğinden başka kayda değer bir mimari süsleme unsuru görülmemektedir.

Bugüne kadar pek çok tartışmaya konu olmasına rağmen, yapının inşa tarihi ve işlevi tam olarak tespit edilememiştir. XIX. yüzyılda Rusların, yapının üst kısmını onararak, üzerine bir deniz feneri koydukları ve kuleyi bu amaçla kullandıkları bilinmektedir. 1960’larda tekrar onarım görmüş olan eser, günümüzde sağlam durumdadır. Eski Bakü’nün şehir siüetine halen önemli bir katkı sağlayan eser, bugün de ziyaretçilerin oldukça ilgisini çekmektedir.

Bu makalede, araştırmalar ve yerinde yaptığımız tespitler ışığında eser tanıtılmakta; işlev ve tarihlendirme sorunlarına ilişkin olarak da bir değerlendirme yapılarak konu aydınlatılmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Bakü, Mimari, Kız Kalesi, Haberleşme Kulesi

Abstract

Kız Kalesi, located in İçerişehir (Innercity) in south-east of Baku, is a building made up of a high cylindrical tower and walls attached to it. The tower is plain on the inside and out. There are no significant ornaments on the tower apart from stone works on the facade.

When it was built and its purpose is a matter of debate. It has been the subject of many discussions and is still not settled. It is known that the Russians put a lighthouse on Kız Kalesi (Girl Tower) and used it as such in XIX. century. The building, greatly contributing to the silhouette of Old Baku, was repaired in 1960. And it is in good condition today. It currently serves as a small museum and is very popular with the visitors.

In this article, there is a discussion about its function and build date, as well as description of the building.

Key-words: Azerbaijan, Baku, Architecture, Tower, Kız Kalesi (Gril Tower), Communication Tower.

Bakü Kız Kalesi

Res.1- Bakü Kız Kalesi, güneyden genel görünüşü

Res.2- Bakü Kız Kalesi, kuzeyden görünüşü

Yüksel Sayan

Res.3- Bakü Kız Kalesi,
batıdan görünüşü

Res.4- Bakü Kız Kalesi, kitabenin bulunduğu bölüm